

є у ряді випадків низькою, що призводить до внесення в них через короткий період змін і доповнень, або прийняття їх в зовсім новій редакції, про що говорилось вище. Нестабільність законодавства знижує ефективність правозастосовчої діяльності. Прикладів невиконання законодавства багато. Наприклад, недотримання державою своїх зобов'язань щодо розрахунків з виробниками сільськогосподарської продукції за вирощену і здану під держзамовлення продукцію, а також щодо постачання селу техніки, мінеральних добрив, пального, будівельних матеріалів тощо. На початок 1994 р. чиста заборгованість держави перед виробниками сільськогосподарської продукції становила понад 10 трлн крб. у зв'язку з непроведенням вчасно розрахунків, не враховуючи втрат гіперінфляції.

Процес переходу України до ринкових відносин може бути успішно здійснений за умови комплексного підходу до вирішення проблем в усіх сферах економіки, соціального і духовного життя, активної ролі у цій справі держави, її органів і законодавства.

Надійшла до редколегії 24.01.96

М. В. БУРОМЕНСЬКИЙ, канд. юрид. наук, доц. НЮА України

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ У КОНТЕКСТІ СВОБОДИ ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ (МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ)

Настійливі пошуки виходу людської цивілізації з глобальної кризи привертають все більше уваги до внутрішньо-державних механізмів прийняття політичних рішень. Дослідження у галузі глобального моделювання пов'язують найбільшу ефективність у подоланні глобальних проблем, що визивають кризу, саме із перебудовою існуючих соціальних й політичних систем¹ — перспектива, цілком реальна з відмовою світу від формаційного або класового, ідеологізованого підходу до міжнародних відносин.

Прокрустове ложе біполярного двосистемного світу тривалий час сприяло протиприродному розвитку багатьох країн і особливо поглибило жахливу проблему відсталості «третього світу». Зараз деякі держави самі готові пережити «друге народження», отримавши можливість вільно здійснити свій вибір. Значно складнішими є справи з численними

¹ Див.: Ричардсон-мл. Д. Модели глобальных систем // Прорыв. Становление нового мышления. М., 1988. С. 149.

воєнними режимами, які далекі від такого прагнення і заперечують взагалі загальноцивілізовані цінності соціального розвитку. Надзвичайно актуальною є проблема соціально-політичного вибору для тих майже 90 країн «третього світу», котрі ще не досягли порогу індустріальної цивілізації. Швидкі соціально-політичні зміни наприкінці 80-х — на початку 90-х років у країнах Східної Європи, мабуть, тільки початок набуття світом цивілізованого обличчя й без зусиль всього співтовариства тут не обійтись.

Людська цивілізація ніколи не була однаковою. Історія світового розвитку є багатоваріантною. Це впливає з самої внутрішньої логіки розвитку цивілізації. Підкоряючись їй, виникають і зникають держави й суспільства, відбуваються грандіозні, але нерідко тупікові, соціальні експерименти. Марно шукати «абсолютні» закономірності цього розвитку, а так само марні й сподівання повернути його в єдине русло, перешкодити прояву багатоваріантності. Тут діє той же принцип «сита», на який звернув увагу в своїй знаменитій «Тектології» Богданов. Людство, за його словами, «постійно, на кожному кроці, застосовує ту ж саму точку зору, тобто діє методом підбору»¹.

Усі спроби уведення в державах монополії на істину завжди призводили до чималих людських жертв, стагнації й неминуче терпіли крах. Цей висновок настільки ж глибоко уходить в історію, як і відомі масові спроби перешкодити природному багатоваріантному розвитку людства. Підтвержень тому в політичній та правовій думці минулого більш ніж достатньо. Спираючись на дослідження В. Гумбольдта, найвизначніший російський міжнародник Л. Камаровський писав у 1895 р., що без закону різноманітності розвиток людства як цілого неможливий «подібно розвитку взагалі Всесвіту»². На жаль, люди не схильні урахувати ні власних помилок, ні помилок попередників. Гегель якось підмітив: «Досвід та історія вчать, що народи і уряди ніколи нічому не навчилися і не діяли згідно з уроками, які з неї можна було б дістати». Леніну, до речі, ця думка дуже сподобалась³. І все ж таки одна з останніх і найвидатніших спроб пустити світ в русло однакового соціального розвитку пов'язана саме з більшовицьким експериментом.

¹ Богданов А. А. Тектология (Всеобщая организационная наука). М., 1989. Т. 1. С. 191.

² Камаровский Л. А. Основные вопросы науки международного права. М., 1895. С. 10.

³ Див.: Ленин В. И. Философские тетради // Полн. собр. соч. Т. 29. С. 281—282.

Логіка багатоваріантності світу є не чим іншим, як проявом внутрішнього закону самозбереження людської цивілізації. Дослідження подібних їй структур приводять до висновку, що вони мають бути зацікавлені в «максимальній реалізації специфічних, спеціалізованих, а головне, унікальних та індивідуальних дій» їх членів¹. За словами А. Уайтхеда, «різні нації з різними звичаями... це щасливий дарунок долі»². Тому перед міжнародним співтовариством стоїть завдання забезпечити найбільш сприятливі умови для прояву багатоваріантності у розвитку цивілізації, яка має для цього усі передумови.

Очевидно, що усвідомлювана в цивілізації необхідність перетворення політичних режимів погоджується із внутрішньою потребою самої цивілізації в різноманітності. Тому свобода політичного вибору є не чим іншим, як опосередкованою в міжнародній політиці й відтвореною в праві закономірністю нормальної життєдіяльності цивілізації, причому значення цієї закономірності може особливо підвищуватися в кризових ситуаціях. Уся проблема полягає в тому, як в умовах сучасних міжнародних відносин забезпечити реалізацію права вибору й тим самим гарантувати різноманітність у розвитку цивілізації.

Не можна сказати, що проблема політичного вибору до сих пір залишалася у світі непоміченою. Вона виникала в міжнародній політиці й у праві кожного разу, коли утворювалися соціальні або національно-визвольні струси, і розв'язувалась надзвичайно болісно.

Ці тенденції у міжнародному праві останніх років свідчать про явне підвищення інтересу держав до проблеми політичного вибору в усіх її аспектах. Причому цей інтерес виявляє цілком визначені спроби до створення до сих пір не характерних для міжнародного права механізмів регулювання питань вибору. Міжнародному співтовариству далеко не байдуже внутрішньодержавні політичні й соціальні процеси, що традиційно відносяться до виключної внутрішньої компетенції. Стає аксіомою міжнародної політики необхідність зміни звичного погляду на деякі найважливіші з них як на закриті для зовнішнього світу. Виникла практика активної й небезуспішної протидії міжнародного співтовариства існуванню державних режимів, неприйнятних з точки зору рівня сучасної загальнолюдської цивілізації. Пильна увага співтовариства починає притягувати як загально-

¹ Крейн И. М. «Разумные» системы сложного устройства в средах сложных конструкций, К., 1988. (Препр. АН УССР. Ин-т кибернетики им. В. М. Глушкова). С. 34.

² Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии. М., 1990. С. 270.

теоретичні проблеми соціально-політичного устрою держав та їх конституцій, та і особливості державного устрою і політичного режиму окремих країн. Врешті-решт, з'являються міжнародно визнані стандарти плюралістичної демократії, узгоджуються нетрадиційні методи міжнародного контролю за їх додержанням. Підвищується прагнення використовувати існуючі міжнародні структури співробітництва, механізми інтеграції для стабілізації внутрішньої та зовнішньої політики держав. Все це можна розглядати як першу й ще бязку реакцію на глобальні процеси, що відбуваються у світі, які вимагають істотних змін в організації взаємовідносин усередині міжнародного співтовариства держав.

Основне завдання міжнародного співтовариства має полягати в сприянні свободі вибору. Це завдання настільки теоретично безсумнівне, наскільки й практично складне. Світ не просто різноманітний. Нерідко різні народи й держави розділяє безодня у політичному і соціальному розвитку. Але «закон каравану» стає все більш небезпечним для загальноцивілізованого прогресу. Вторгнення Іраку в Кувейт знову підтвердило, що тоталітарний режим порівняно невеликої та, як правило, добре озброєної держави може поставити на грань катастрофи усіх, включаючи себе й розвинуті західні демократії. Авторитарний досвід інших країн, в тому числі колишнього СРСР, свідчить й про інші можливості дестабілізації міжнародних відносин. Справа тут зовсім не в самій по собі злій волі диктаторів, тим більше не в видуманій агресивності народів.

Забезпечити свободу політичного вибору — це значить передусім створити в державах умови, не сумісні з існуванням будь-якої форми тоталітаризму, який виключає можливість всілякої свободи.

Міжнародна практика останніх років свідчить про прагнення міжнародного співтовариства до стабілізації міжнародного життя через стабілізацію внутрішньодержавних режимів. Світовий політичний досвід переконує у тому, що вищою, історично найбільш справедливою, гуманною, життєздатною та із всіх існуючих форм державної влади найменш схильною до політичної нестабільності є плюралістична демократія. В обхід демократії, дійсно, не існує «шляху до створення справді сучасного суспільства»¹. Найбільш авторитетні оцінки існуючих плюралістичних демократій підтверджують їх високу, порівняно з іншими моделями, ефективність. А. Печчеї вважає, що політика захисту прав і сво-

¹ Зорина И. Н., Карагодин Н. А., Хорос В. Т., Шейнис В. Л. «Третий мир»: мифы и реальность // СССР в мировом сообществе: от старого мышления к новому. М., 1990. С. 425.

бод, що провадиться в них, безсумнівно, свідчить про досягнення суспільством «досить високого рівня зрілості й стійкості»¹. Завдяки цьому створюється найкраща можливість для здійснення вільного політичного вибору. До того ж схильність суспільств до плюралістичної демократії свідчить про ступінь їх політичної культури з точки зору сучасного загальноцивілізованого розвитку. Демократії уявляють собою збори зрілих людей, — відмічає П. Фейерабенд. — Але зрілість... набувається лише тоді, коли людина приймає на себе відповідальність за усі події, що відбуваються в житті країн, й за всі рішення, що приймаються»². У цьому розумінні демократії найбільш здатні ефективно протистояти глобальним струсам. До того ж, сучасні плюралістичні демократії як структури, що несумісні з ізоляціонізмом, найбільш відкриті для міжнародного контролю, що стає все важливішим в умовах кризи цивілізації. Тому стабілізація державних режимів та їх адаптація до умов об'єднаного протистояння міжнародного співтовариства глобальним струсам пов'язані, врешті-решт, з демократизацією внутрішньодержавного політичного життя. У масштабах світу — це найвидатніше політичне підприємство сучасності, яке допоможе розв'язати на користь демократії одне з головних, за словами С. Стояновича, протиріч століття — між демократією й тоталітаризмом»³. Процеси демократизації, якою б не була їх динаміка, відбуваються в країнах не на порожньому місці, не в культурному вакуумі.

Досліджуючи еволюцію культур і релігій, К. Райт дійшов висновку, що «для кожної цивілізації характерний власний комплекс фундаментальних цінностей, котрих додержуються представники даної цивілізації, й котрі, до відомого ступеню, визначають їх вибір»⁴. Очевидно переважання тенденції до демократизації й подальше збільшення числа демократичних режимів свідчать про спільність деяких найважливіших цінностних орієнтирів у галузі організації державної влади. Політична культура ХХ ст. нерозривно пов'язана із прагненням до демократії. Але йдеться зовсім не про уніфікацію внутрішньодержавного політичного життя різних країн. Рівною мірою поява міжнародних стандартів і визнаних принципів демократії не означає екстраполяції

¹ Печені А. Человеческие качества. М., 1985. С. 221.

² Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. М., 1986. С. 133.

³ Стоянович С. От марксизма к постмарксизму // Вопр. философии. 1990. № 1. С. 51.

⁴ Цит. за: Бест Дж. Историческая эволюция морально-этических норм, касающихся войны и окружающей среды // Морально-этические нормы. Война. Окружающая среда. М., 1989. С. 40—41.

конкретних політичних моделей ні в масштабах світу, ні в масштабах регіонів.

При цьому, як свідчать сучасні дослідження, неєвропейські цивілізації «третього світу» саме зараз по-справжньому інтегруються у світове співтовариство¹, і співтовариство не може і не має права байдуже дивитись на цей процес.

Демократія — це не соціальна система. Вона лише форма, котра не визначає розвиток, а створює умови самобутного політичного прогресу на підставі вільного соціально-політичного вибору народу. Хоча «демократія — річ невтримна», — пише Р. Дарендорф, — але це не означає, що вона покаже народам, куди їм ідти далі². Розквіт плюралістичної демократії в багатьох країнах з різними культурними й релігійними традиціями не заважає зберігання різноманітності конституційних монархій, парламентських і президентських республік. Якщо визнання міжнародним співтовариством принципів і стандартів демократії й приведе держави до єдності, то неминуче в одному — у зміцненні міжнародної антитоталітарної політики.

Водночас спостерігається й інша надзвичайно важлива для процесів демократизації тенденція. Держави самі, за тими чи іншими мотивами, прагнуть затвердитися в очах міжнародної суспільної думки як демократичні. Але переважне значення тут, безсумнівно, має те, що демократичність режиму безперечно розцінюється як його цивілізованість і законність, і держави все більш схильні серйозно враховувати це в своїй зовнішній політиці. Престиж демократичності нерідко виявляється в сучасних умовах вище навіть деяких традиційних атрибутів суверенітету. Не треба недооцінювати цю нову тенденцію в політиці держав. Існуючі дослідження з іміджменту свідчать, що свідомість і підтримка певного сприятливого уявлення про себе є для держав одним немаловажливих завдань. Для цього уряди готові докласти «дуже великих зусиль»³.

Поява нових, нетрадиційних методів регулювання проблеми соціально-політичного вибору ґрунтується саме на підтвердженні його демократичності й пов'язана з усе більшою відкритістю держав. Підвищення уваги міжнародного співтовариства до деяких важливих внутрішньодержавних політичних процесів призводить до створення спеціальних механізмів їх безпосереднього міжнародного контролю, зо-

¹ Зорина І. Н. та ін. Вказ. праця. С. 445.

² Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Вопр. философии. 1990. № 9. С. 70.

³ Зак Л. А. Западная дипломатия и внешнеполитические стереотипы. М., 1976. С. 17.

крема, до виникнення інституту зарубіжних та міжнародних спостерігачів на виборах до органів влади. Якщо відразу ж після другої світової війни пропозиції США і Великої Британії про направлення спостерігачів за ходом виборів в низці східноєвропейських країн були розцінені там як спроба брутального, неприпустимого втручання у внутрішні справи і відхилені, то для сучасної практики присутність таких спостерігачів в основному не вважається неприйнятним.

Поряд з індивідуальними ініціативами держав розширюються відповідні зусилля міжнародного співтовариства щодо демократизації внутрішньодержавних режимів. У Загальній Декларації прав людини, Пакті про громадянські й політичні права була закладена основа міжнародно-правової концепції демократії, хоча поки що не йшлося про можливість перетворення політичних режимів, для чого і Декларація, і Пакт створювали певні передумови. В подальшому більш детальна розробка правових документів такого рівня, як Пакти про права людини, виявилась ускладненою в масштабах міжнародного співтовариства у цілому. Але в свбїх резолюціях Генеральна Асамблея неодноразово зверталась до загальнотеоретичних особливостей політичного і соціального устрою держави, наприклад, в серії резолюцій про проведення чесних і періодичних виборів як законного джерела влади в будь-якій країні. Внесок ООН у формування міжнародно-правової концепції демократії пов'язаний також з діяльністю Комісії з прав людини, практичними зусиллями по організації виборів в Намібії та підготовкою до проведення виборів у Камбоджі, колишній Югославії з направленням до низки держав спостерігачів за виборами. Ця діяльність ООН неминуче потягне за собою необхідність появи в міжнародній практиці нових, до сих пір не характерних для неї правових норм, що торкаються функціонування політичної системи держав.

Про можливий рівень регіонального співробітництва можуть свідчити документи організації з безпеки й співробітництва в Європі, особливо прийняті в останні роки. Модель, що пропонується, припускає можливість не тільки корекції, а й змін на її підставі політичних режимів. Перед багатьма європейськими державами поява міжнародно-правової концепції демократії ставить завдання приведення своїх режимів відповідно до певних зовнішніх стандартів, і оскільки демократія розглядається як загально-людська цінність — відмови від власних, нерідко далеких від демократії уявлень.

З урахуванням розвитку інтеграційних процесів в усіх

регіонах світу європейський приклад політичної інтеграції не виглядає неповторним.

Можливість міжнародного впливу на соціально-політичний вибір держав у загальних інтересах захисту цивілізації й стабілізації міжнародних відносин не обмежується лише демократизацією режимів. Сама по собі демократизація не завжди забезпечує антитоталітарний ефект. За словами В. Ебенстайна, тільки довгочасна демократична традиція може, наприклад, протистояти фашизму, але сам «фашизм є системою постдемократичною»¹. Як відомо, НСДП у Німеччині прийшла до влади у 1933 р. законним шляхом. Інші антидемократичні моделі також можуть «законно» розвиватися на підставі незрілого демократичного досвіду. Тому завжди довгочасний процес демократизації внутрішньодержавного політичного життя потребує додаткових міжнародних гарантій. Уже зараз можна припустити деякі найважливіші напрямки цього процесу.

Перш за все поряд з визнанням свободи соціально-політичного вибору в міжнародному праві формуються явно виражені заборони на деякі моделі розвитку: режими апартеїду, геноциду, расової дискримінації. Але уже зараз потрібне поширення міжнародновизнаного переліку антилюдських режимів з укладенням міжнародних договорів. Тільки в цьому разі міжнародне співтовариство отримує можливість на найраніших етапах активно протидіяти неприйнятному для демократичних стандартів цивілізації вибору. Одним з найактуальніших завдань є найшвидкіше світове визнання міжнародної протиправності тоталітаризму. Перший крок у цьому напрямку уже зроблено Копенгагенською нарадою конференції за людського виміру, де держави засудили тоталітаризм і визнали за необхідне активізувати боротьбу з ним.

З підвищенням ролі регіональних, інтегрованих співтовариств з'являється можливість стабілізації режимів підтримки й розвитку в них демократичних процесів за допомогою включення держав у такі співтовариства. Специфічні можливості глибоко інтегрованих регіональних міжнародних структур не вперше звертають до себе увагу. До недавнього часу їх досить ефективно використовували для зміцнення своїх позицій системи, що конфронтують у світі. За висловом К. Роейна, «інтеграція узагалі самий надійний винахід післявоєнної історії, перешкоджуючий індивідуальним спря-

¹ *Ебенстайн В.* Культ государства. Гегель и Муссолини // Знание — сила. 1990. № 4. С. 75.

муванням окремих урядів в умовах кризи»¹. Нова міжнародна практика, як вона складається, має виключати виконання регіональними інтегрованими співтовариствами поліцейських функцій і ґрунтуватися на загальній угоді із створенням спеціальних механізмів ефективного міжнародного контролю і гарантій, як це зараз відбувається в країнах «загального ринку». Поряд з цим в різних регіонах, зокрема в Європі, виникає все більша спокуса використати можливості інтеграції для підтримки демократичних процесів. Ту ж мету у ставленні до Нікарагуа передбачав план США, пов'язаний із створенням в Західній півкулі свого роду «загального ринку». З поки що неприйнятною пропозицією для Південно-Східної Азії використати досвід Хельсінського процесу виступила у 1990 р. Канада.

Нарешті, найважливішою міжнародно-правовою гарантією демократизації політичних режимів має стати розширення міжнародного контролю за їх дотриманням. Першою спробою міжнародного співтовариства реально контролювати й оцінювати дотримання в державах норм демократії є 1-й Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські й політичні права. Як і інститут зарубіжних та міжнародних спостерігачів на виборах, це, мабуть, є тільки перші кроки у даному напрямку. Це є безпрецедентним, навіть ураховуючи попередню згоду країни. У відповідності з рішеннями Конференції з людського виміру у Копенгагені спеціально застережена готовність держав запрошувати від будь-якої країни-учасниці СБОЄ або інших приватних установ і організацій спостерігачів за ходом виборів, але за умов, що вони не втручатимуться в саму процедуру виборів.

З виникненням глобальних проблем сучасності світ вступив у зовсім нову епоху: держави перестають бути єдиним центром міжнародної політики. Вони усе частіше мусять підкоряти свою власну політику, свої національні інтереси завданням боротьби із загальноцивілізованою кризою. Відбувається це далеко не просто й не безболісно. Амбіції індивідуалізму процвітали століттями й оптимізм виживання сусіджує з досить реальним питанням: чи зрозуміє людство проблеми, що стоять перед ним?

Наївно було б гадати, що проблеми, які хвилюють сучасну цивілізацію, можна повністю розв'язати, користуючись лише випробуваними засобами й методами. Відбувається емпіричне пристосування міжнародного співтовариства дер-

¹ Заинтересовано ли НАТО в сохранении ОВД? /Интервью с К. Ройеном корреспондента газеты «Известия» // Известия. 1990. 4 июля.

жав до нових умов існування, і один з найважливіших висновків, котрий позначився уже зараз, — це безумовне визнання за народами права на вільний політичний вибір якості найважливішого інституту життєздатності цивілізації. Проблема вибору поступово виходить за межі держав і перетворюється в елемент глобальної світової політики. Вибір стає, в кінцевому рахунку, пошуком прийнятних моделей індивідуального рахунку, пошуком прийнятних моделей індивідуального розвитку держав за умов кризи цивілізації. Усі ці процеси усе помітніше впливають на міжнародне право, де поряд із зміцненням юридичного визнання багатоваріантності суспільного розвитку поступово виникають нові механізми зовнішнього, міжнародного впливу на політичний вибір держав, з тим, щоб гарантувати його свободу.

Надійшла до редколегії 20.03.96

ПРОБЛЕМИ НОВОГО ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

М. М. СИБІЛЬОВ, чл.-кор. АПрН України

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ У ПРОЕКТІ НОВОГО ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Перш за все слід зупинитися на ролі та структурі зобов'язального права за проектом нового Цивільного кодексу України. Зобов'язальне право — це одна з найважливіших підгалузей цивільного права, норми якої регулюють широке коло відносин, серед котрих головне місце належить відносинам майнового обігу. Йдеться про договірні відносини, пов'язані з передачею майна від однієї особи до іншої у власність або у користування, виконанням робіт, наданням послуг та ін. Крім договірних відносин, зобов'язальне право регулює відносини, що виникають, зокрема, з односторонніх правомірних дій, заподіяння шкоди, безпідставного збагачення.

Таким чином, зобов'язальне право регулює майнові відносини як у їх непорушеному (нормальному), так і у порушеному стані.

При цьому зазначені майнові відносини характеризуються значною різноманітністю. Кожний вид зобов'язань має свої особливості, що зумовлює їх відносну самостійність і створення окремих інститутів зобов'язального права. Разом з тим є й загальні правила, які поширюються на усі види зобов'язань, що саме й складають загальні положення про зобов'язання. До них відносяться положення про поняття і види зобов'язань, способи їх виконання, способи забезпе-